

Ясин Севим

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ АТООЧТУКТАРДЫН
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Ясин Севим

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИЧАСТИЙ
В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Yasin Sevim

THE LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF PARTICIPLES
IN KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

УДК: 81

Макалада атоочтуктардын кыргыз жана түрк тилдериндеги лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү каралып, анда орун алган жалтылыктар менен катар айырмачылыктарды ачып көрсөтүү аракети жасалат да, кыргыз жана түрк тилдериндеги атоочтуктун лексика-семантикалык топторуна жана өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу маселелер талкууга алынат.

Негизги сөздөр: кыргыз жана түрк тилдери, атоочтуктар, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү, нагыз атоочтуктар, затташкан атоочтуктар, түрдүү маанидеги атоочтуктар.

In the proposed article the lexico-semantic peculiarities of participles of the Kyrgyz and Turkish languages, and the effort to show their commonality and difference and discuss the issues of lexical-semantic groups and peculiarities of participles of Kyrgyz and Turkish languages.

Ключевые слова: кыргызский и турецкий языки, причастие, лексико-семантические особенности, исконные причастия, опредмеченные причастия, причастия разного значения.

The article deals with the lexical and semantic peculiarities of the participles of the Kyrgyz and Turkish languages, and the effort to show their commonality and difference and discuss the issues of lexical-semantic groups and peculiarities of participles of Kyrgyz and Turkish languages.

Key words: Kyrgyz and Turkish languages, communion, lexical and semantic features, real participles, homonymous participles.

Теориялык жана факты материалды анализдөө аркылуу кыргыз жана түрк тилиндеги атоочтуктарды лексика-семантикалык өзгөчөлүгүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүп кароого болот:

1. Нагыз атоочтуктар – *yalın sıfat fiiller*.
2. Затташкан атоочтуктар - *adlaşmış sıfat fiiller*
3. Түрдүү маанидеги атоочтуктар - *farklı anlamlarda kullanılan sıfat fiiller*, заттанган функциядагы атоочтуктар (*ad görevli sıfat fiiller*) жана окшоштуруу, салыштыруу, болжолдоо маанисиндеги атоочтуктар – *benzerlik anlamlı sıfat fiiller*.

– *benzerlik anlamlı sıfat fiiller*.

Нагыз атоочтуктар – Yalın sıfat fiiller. Илик-төөгө алынган эки тилде да эң көп колдонулган атоочтуктардын бир тобу нагыз атоочтуктар болуп эсептелет. Аларга төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот. **Нагыз атоочтуктар** – бир эле учурда кыймыл-аракеттик жана белгилик маанини камтып, заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирген атоочтуктар.

Алар этиштик жана сын атоочтук касиетке ээ болуу менен, *кандай? кайсы? канткен?* деген сыяктуу сууроолорго жооп берет. - **Yalın sıfat fiiller** – *Bir uçurda hem eylem, hem sıfat kavramın içerilep, isimin harekete bağlı belgisin bildiren sıfat fiillerdir.* Olar hem fiil, hem sıfat olarak *nasıl? hangi? neten?* gibi sorulara cevap verir.

Ч.Хидирова кыргыз тилиндеги нагыз атоочтуктардын төмөнкүдөй мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн да туура белгилейт: нагыз атоочтуктар дайыма атооч жөндөмө формасында гана туруп, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат. Аларга көптүк, жөндөмө, таандык мүчөлөр жалганбайт. Нагыз атоочтуктарды уюштуруучу мүчөлөргө *-ган, -ар, -бас, -оочу/ -уучу, -а, -е (й) + элек* формалары кирет [6: 37-39]. Түрк тилинде нагыз атоочтуктарды (**yalın sıfat fiiller**) уюштуруучу негизги мүчөлөргө *-(y)an /-(y)en, -ar, -maz, -acak, -ıcı, -mış* мүчөлөрү кирет. Мындан сырткары *-dik; -an /- en olan, -mış olan, -makta olan* сыяктуу формалар аркылуу да жасалат.

Мисалы: **Сүйлөнбөгөн** (кандай?) сөздөр калбады. - **Söylenmemiş** (nasıl?) *sözler kalmadı.* Кечээ **жоголгон** (кайсы?) бала табылды. - **Dün kaybolan** (hangi?) *çocuk bulundu.* Бул шаарда кен **казуучу** (кандай?) шахтерлер көп. – *Bu şehirde kömür çıkarıcı (nasıl?) madenciler çok.* **Өлөр** (кандай?) эчки койчунун таягына сүйкөнөт. – **Ölecek** (nasıl?) *keçi çoban'ın dayacağına dayanar.* **Оңбос** (кандай?) кийим болбойт. - **Boyası çıkmaz** (nasıl?) *elbise olmaz.* **Тойго келе элек** (кандай?) адамдар көп. – **Düğüne gelmeyecek** (nasıl?) *adamlar çok.* **Жооп берген** (канткен?) окуучулар чыгышты. – **Cevap veren** (neten?) *öğrenciler çıktılar.*

Кыргыз тилинде да түрк тилинде да семантикалык жактан нагыз атоочтуктар тигил же бул чакка тиешелүү кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт (караңыз бет).

Нагыз атоочтуктар затташкан атоочтуктардын жасалышына негиз болот.

Затташкан атоочтуктар - Adlaşmış sıfat fiiller. Эки тилде да кеп жараянында затташкан атоочтуктар көп кезигет. Затташкан атоочтуктар бир эле учурда кыймыл-аракетти жана заттык касиетти камтыйт, башкача айтканда, этиштик жана зат атоочтук касиетке ээ болуп, көмүскөдө айтылган аныкталгычынын ордуна колдонулган атоочтуктарды затташкан атоочтуктар дейбиз. Затташкан атоочтуктар нагыз

атоочтуктардын затташып келиши аркылуу жасалат. Тактап айтканда, нагыз атоочтуктар аныктап турган аныкталгычтар сүйлөм тизмегинен түшүрүлүп айтылганда, атоочтуктар алардын грамматикалык формаларын кабыл алуу менен заттык мааниге өтөт. Бул учурда алар нагыз атоочтуктардан айырмаланып, кыймыл-аракет менен бирге заттык касиетке ээ болуп калат, б.а., зат атоочтор сыяктуу номинативдик касиетке ээ болуп, кыймыл-аракет заттын аты же объектиси катары көрсөтүлөт, ошондой эле, алар да жөндөмө, көптүк, таандык категориялары боюнча өзгөрөт:

1. Зат атоочтор сыяктуу эле жекелик жана көптүк санда айтылат: **Жыгылган (адам) жыгылганды (адамды) жактырат.** - **Yükılan (adam) yükılanı (adamdı) sever.** **Билгенибизден (нерселерибизден) биле элегибиз (нерселерибиз) көп.** - **Bildiğimize (şeyleribizen) bilmediğimiz (şeyler) çok.** **Кечиккендер (окуучулар) сабакка киришпейт.** - **Geç kalanlar (öğreciler) derse girmeyecekler.**

2. Жөндөмө мүчөлөр боюнча өзгөрөт: **Жапызга көнгөн (атооч ж.- ким? - адам) бийикке чыга албайт, тайызга көнгөн (атооч ж. - ким? - адам) тереңге кире албайт (Э.Т.).** - **Alcağa alışan (yalın h. - kim?- adam) yükseğe çıkalmaz, kısaya alışan (yalın h. - kim?- adam) derine giralmaz.** **Сүйүшпөгөндүн (илик ж. - кимдин? - адамдардын) оту күйүшпөйт.** - **Sevmeyenin (tamlayan h. - kimin? - adamın) ateşi yanmaz.** **Сүйбөгөнө (барыш ж. - кимге? - кишиге) сүйкөнбө.** - **Sevmeyene (yönelme h. - kime? - kişiye) hoş gitmeye çalışmaz.** **Сынбасты (табыш ж. - эмнени? - буюмду) киши жаратпайт, өлбөстү (табыш ж. - кимди? - жанды) Теңир жаратпайт (Т.С.).** - **Kırılmayacağı (belirtme h.- neyi? - şeyi) kişi yaratmaz, ölmeyeceği (belirtme h.- kimi? - yanı) Tanrı yaratmaz.** **Мен берген жупуну кийингенинде (жатыш ж. - кимде? - адамда) калган.** - **Ben veren sade giyininde (kalma h. -kimde? - adamda) kalan.** **Күлүп сүйлөгөндөн (чыгыш ж. - кишиден) түңүл.** - **Güle söyleyenen (çıkma h. - kimden? - kişi'den) kaç.**

3. Жак-таандык мүчөлөрүн кабыл алат: **Багар-көрөрү (III жак-таандык мүчө -ы - адамы) жок, жардам берери (III жак-таандык мүчө -ы - адамы) жок.** - **Eğitçisi (III şahıs iyelik eki -I - adamı) yok, yardım vereceği (III şahıs iyelik eki -I adamı) yok.** **Айтканыңдан (II жак-таандык мүчө -ың - сөзүңдөн) жазба.** - **Dediğinen (II şahıs iyelik eki -in - sözünen) geri söyleme.**

4. Затташкан атоочтуктар сүйлөмдө заттык маанидеги башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле ээ, толуктооч, аныктоочтук милдеттерди аткарат. Мындан сырткары, затташкан атоочтуктар атоочтук сүйлөмдөрдө, б.а., ээси да, баяндоочу да атооч жөндөмөсүндө турган сүйлөмдөрдө баяндоочтук милдетти да аткарат [6: 39-40]: **Көп тандаган - өмүр бою бойдок өтөт.** - **Çok seçim yapan evlenmez.** **А бала бул олтургандардын ой-зардалы, күйүтүнөн капарсыз уктап жатат (Ө.Д.).** - **Çocuk bu oturanların heycanlığı, elemi'den gamsiz uyuyor.** **Коркконго кош көрүнөт**

(Макал). - **Korkkayacağı çift görünür.** **Алар - жарышка катышкандар.** - **Onlar - yarışacaklar**

Затташкан атоочтуктар билдирген чактык маанилер нагыз атоочтуктардыкындай эле маанилерде болот.

Толук затташкан атоочтуктар тилдин тарыхый өнүгүш этабында зат атоочторго өтүп кеткендери да көп. Кыргыз тилиндеги илимий грамматикаларда мындай сөздөр ар бир сөз түркүмүндө, бирок өтө аз каралып келген болсо, түрк тилиндеги илимий грамматикаларда мындай сөздөр көбүнчө «sıfat fiillerin kalıplaşması» - «атоочтук мүчөлөрдүн калыпка түшүүсү же өзгөрүлбөс формага айланышы» темасында кеңири каралып келет [9: 47-54; 8: 167-170]. Кыргыз тилине караганда түрк тилинде атоочтук формалардан уюшулуп, зат атоочторго өтүп кеткен сөздөр көп. Мисалы: *bildik, doğurduk, güvendik, sündük, sidik, tanıdık, bilmiş, çökmüş, doymuş, ermiş, geçmiş, yaratılmış, okumuş, yazılmış, yemiş, atılan, aldatan, ayran, hacıyatmaz, işbilmez, kaşıkatmaz, kuşkonmaz, pekmez, umursamaz, taşınmaz, varyemez, vurdumduymaz, açacak, çececek, gelecek, giyecek, oturacak, içecek, salıncak, tutacak, yakacak, verecek, çığırktan, ısırğan, sütlegen, sürünge, kazan, sıçan, tavşan, yalan, cankurtaran, devekaçıran, doğan, eren, günebakan, kapan, kıran, yediveren, yeryaran, açar, tanksavar, topçeker, bilgisayar, çalası, geberesi vb.*

Атоочтук формаларынан турган адам аттары да түрк тилинде көп кездешет: *Taptuk Emre, Saru Saltuk, Kutalmış, Kutbilmiş, Durmuş, Satılmış, Toktamış, Ödemiş, Boşgelmez, Dönmez, Fakabamaz, Korkmaz, Solmaz, Sönmez, Yanılmaz, Yılmaz, Yertutmaz, Çağlar, Gezer, Güler, Kaynar, Yaşar ж.б.*

Кыргыз тилиндеги зат атоочко өтүп кеткен атоочтуктар: *коргон, тайган, жемшиш, турмуш, жазмыш, капкан, ачкыч, келечек, казан, окуучу, жазуучу, текшерүүчү ж.б.* Адам аттары: *Сатылган, Токтомуш, Кайнар, Жанар, Токтокан, Өлмөскан ж.б.*

Биздин оюбузча, жогоруда берилген атоочтук формалардан жасалган зат атоочтордун көпчүлүгү тарыхый бир доорлордо атоочтук болуп колдонулуп, бара-бара зат атоочторго айланып, бүгүнкү күндө жалаң зат атооч катары гана жашап келет. Жада калса, ал зат атоочторду уюштурган айрым атоочтук мүчөлөр да бүгүнкү күндө кыргыз тилинде атоочтук мүчө катары колдонулбайт колдонулбайт. Мисалы, *-мыш, -ажак, -гыч.* Ошондуктан аларды атоочтуктар менен чаташтырбоо керек. Экинчиден, *окуучу, жазуучу, текшерүүчү* сыяктуу сөздөр зат атооч катары ким? деген суроого жооп берген учурда зат атооч, ал эми аныктагыч катары келип, башка затты аныктап, кандай? кайсы?сыяктуу суроолорго жооп берип турса, атоочтук катары каралат: **Окуучулар (кимдер?-зат атооч) келишти.** **Окуучу (кандай? - атоочтук) балдар келишти.** **Жазуучулар (кимдер? - зат атооч) жыйын өткөрүштү.** **Жазуучу (кандай? - атоочтук) адамдардын жан дүйнөсү башкача болот.**

Ар түрдүү маанидеги атоочтуктар - **Türlü anlamlarda kullanılan sıfat fiiller.** Түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде нагыз атоочтук

тар менен затташкан атоочтуктардан башка да атоочтуктардын маанилик түрлөрү бар. Алар окумуштуулар тарабынан түрдүүчө аталыштарда берилип келет: «заттык функциядагы атоочтуктар» [5], «кыймыл атоочтук маанидеги атоочтуктар» [2], «сирконстанттык атоочтуктар» «окшоштуруу, салыштыруу, болжолдоо маанисиндеги атоочтуктар» [6: 47-61], «окшоштуруу, салыштыруу маанисиндеги атоочтуктар» [10].

Биз бул эмгекте атоочтуктардын мындай маанилик түрлөрүн жалпылаштырып **ар түрдүү маанилердеги атоочтуктар** деп карадык. Мындай атоочтуктардын негизги маанилик түрлөрү төмөнкүлөр: заттык функциядагы атоочтуктар (**ad görevli sıfat fiiller**) жана окшоштуруу, салыштыруу, болжолдоо маанисиндеги атоочтуктар (**benzerlik, tahmin anlamlı sıfat fiiller**).

Заттык функциядагы атоочтуктар - Ad görevli sıfat fiiller. Негизги атоочтуктардын бардык формаларындагы атоочтуктар затташуу мүмкүнчүлүгүнө ээ, бирок алардын мындай мүмкүнчүлүктөрү бирдей деңгээлде эмес. Ошондуктан бул топко кирген атоочтуктарды зат атоочтор сыяктуу жөндөмө, сан, жак-таандык, жалпы таандык мүчөлөрүн кабыл алуу менен катар маанилик өзгөчөлүгүндөгү айырмачылыктарга жараша ич ара затташкан атоочтуктар жана заттык функциядагы атоочтуктар деп бөлүп караган окумуштуулардын пикирлерине кошулабыз.

Ч.Хидирова мындай атоочтуктардын толук затташкан атоочтуктар менен болгон жалпылык жана айырмачылыктарын кенири токтолуп, атоочтуктардын бул топтору бири-бирине бир мезгилде кыймыл-аракеттик маани менен бирге заттык касиеттерди да камтып тургандыгы боюнча окшошуп, бирок ошол эле учурда, алардын заттык касиеттери бири-биринен айырмаланып турарын белгилеген. Заттык функциядагы атоочтуктардын тигил же бул заттык касиеттерге ээ болгону менен, этиштик касиеттери басымдуулук кылып, натыйжада алар толук затташпастан, айрым заттык функцияларды гана (жөндөмө, көптүк, таандык мүчөлөрдү кабыл алып, номинативдик маанини туюндурушу) аткарууну көрсөткөн. Бул топтогу атоочтуктар заттык касиетти камтуу жагынан бири-биринен орчундуу айырмачылыктарга ээ болгон эки түрдө келерин белгилеп, аларды ич ара кыймыл атоочтук маанидеги же актанттык жана сирконстанттык атоочтуктар деп эки топко бөлүштүрүп көрсөткөн [6: 41].

Кыргыз жана түрк тилдериндеги башка илимий эмгектерде мындай атоочтуктар көбүнчө заттанган атоочтуктар деп берилип, затташкан атоочтуктар менен катар каралып келет [1; 3; 4; 5; 7; 8; 9].

Биз да затташкан атоочтуктар менен заттык функциядагы атоочтуктарды бөлүп кароо туура деп эсептейбиз. Себеби алардын жалпылыктары болгону менен, негиздүү айырмачылыктары да бар экендигине теориялык жана фактылык материалдар негиз болууда. Биз төмөндө аларды конкреттештирип беребиз.

Затташкан атоочтуктар менен заттык функциядагы атоочтуктардын жалпылыктары:

1) Атоо маанисине ээ болот: **Окуган** (ким? адам - толук затташкан атоочтук, затты атады) билет. – **Окуяан билir. Окуганга** (эмнеге? заттык функциядагы атоочтук – кыймылды атады) не жетсин. – **Окуяана не уетер.**

2) Жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алат: **Баркыңды билбегенге** (толук затташкан атоочтук) барба. – **Hürmetin bilmeyeseğe varma. Тиккенди** (заттык функциядагы атоочтук) билбесең, сөкпө. – **Dikmeyeceği bilmesen, sökme.**

3) Кыймыл-аракет менен заттык маанини кошо камтыйт.

4) Жак-таандык мүчөлөр уланат: **Алганы** (толук затташкан атоочтук) жарашса, кара катын ак болот. – **Alanı iyi olsa, kara kadın ak olur. Билим алганымдын** (заттык функциядагы атоочтук) пайдасы турмушта көп керек болду. – **Bilgi aldığım faydası hayatımda çok oldu.**

Затташкан атоочтуктардан заттык функциядагы атоочтуктардын айырмачылыктары:

1) Затташкан атоочтуктардын конкреттүү аныкталгычы болот, ал көмүскөдө калат, ал эми заттык функциядагы атоочтуктардын конкреттүү аныкталгычы болбойт. Мисалы: **Унчукпаган** (толук затташкан атоочтук, аныкталгычы - адам) үйдөй балээден кутулат. **Кызыңың билиңбей бой жетип калганыңа** (заттык функциядагы атоочтук, аныкталгычы жок) эне ишенбегенсийт.

2) Затташкан атоочтуктар заттык мааниде болот, заттык функциядагы атоочтуктар заттык мааниде колдонулбайт: **Жеңишти самаган** (толук затташкан атоочтук, адам маанисинде келди) ажалдан коркпойт. **Кытай жазмаларында түрки тилдери жөнүндө маалымат ошол гунндардан баиталгандыгы** (заттык функциядагы атоочтук) айтылат.

3) Толук затташкан атоочтуктар жөндөмө мүчөлөрүнүн суроолоруна жооп берет, заттык функциядагы атоочтуктарга эмне? эмнеге? эмне кылганың? эмне кылган? эмне кылганыңды? эмне кылганга? кайда? качан? качанга чейин? ж.б.ус.суроолорго жооп берет: **Унчукпаган** (ким?) үйдөй балээден кутулат. **Кызыңың билиңбей бой жетип калганыңа** (эмнеге?) эне ишенбегенсийт. **Жорго мингенге** (эмне кылганга?) не жетсин

4) Затташкан атоочтуктар негизинен бышыктоочтук милдетте келбейт, заттык функциядагы атоочтуктар бышыктоочтук милдетте жыш колдонулат: **Келер замат сизди сурады. Баргандан тартып силердикинде жашадым.**

Ошентип, жогоруда атоочтуктардын кыргыз жана түрк тилиндеги лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү каралып, анда орун алган жалпылыктар менен катар айырмачылыктарды ачып көрсөтүү аракетин жасалды. Мындан алынган натыйжалар эки тилдеги атоочтуктардын салыштырма типологиясын иштеп чыгууга өбөлгө түзөрүндө шек жок.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. - Б., 2009.
2. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып. 3 (Типы отглагольных образований и их функции). - Фрунзе: Киргосиздат, 1940. - 72 с.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили морфология. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 236-б.
4. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2015.
5. Мусаев С.Ж. Структурно-функциональные типы и семантика причастных констукций в киргизском языке. Дис...канд.филол.наук. - М., 1982.
6. Хидирова Ч. Кыргыз тилиндеги атоочтуктар. - Б., 2006. - 224-б.
7. Banguoglu T., Türkçenin Grameri. - Ankara, 1995.
8. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. - Ankara, 1997.
9. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). - Ankara, 2003.
10. Turganbaev C. Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil ekleri. Şekil-Anlam-İşlev ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırma. - Konya, 2002.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жамашова А.
